

Twee Alkmaarse martelaren

ARK - 24 mei 2018

Op de folder: De ander/de Ander met of zonder hoofdletter verstaan in en om Alkmaar. Prachtig motto van deze week. Die ander is zo mogelijk ook een ander die niet meer kan antwoorden, de ander die leefde in het verleden die wij moeten proberen te verstaan en zo mogelijk begrijpen. We moeten ons inleven. Kan dat eigenlijk wel? Wij leven in 2018, zij leefden een paar eeuwen geleden. Ik citeer graag de mooie regels van Leslie Hartley uit 1953: 'The past is a foreign country; they do things differently there.' Ofwel het verleden is vreemd land, ze doen daar dingen anders. Ontmoeten, verstaan en begrijpen? We kunnen het op zijn minst proberen.

Deze week is de week van de oecumene. Oorspronkelijk: de bewoonde wereld, streven naar eenheid van alle christenen. Een prachtig onderwerp, juist ook voor Alkmaar. Afgelopen weken heb ik me opnieuw en met veel profijt gebogen over de oudste instructies voor het samenleven in de provenhuizen van vrouwen met een verschillende religie. Alkmaar is daarin uniek. Katholieke en gereformeerd woont vanaf 1584 samen in het Provenhuis van Paling en Van Foreest. Die samenstelling is een afspiegeling van het veranderde regentencollege van na 1573 waarin katholieken en hervormden samenwerkten. In 1586/87 werd een nieuw reglement uitgevaardigd waarin precies staat wat de vrouwen moeten doen en laten om goed met elkaar te kunnen samenleven. Oecumenische samenleving waarin het godsdienstige centraal staat. Nadruk wordt gelegd op wat voor beide partijen aanvaardbaar moet zijn en meer dan dat: op datgene waarin de vrouwen elkaar kunnen vinden. Bij Paling en Van Foreest heeft men zich al vroeg aangepast aan de nieuwe tijd. Was het een succes? Daarover informeren ons de rekeningen. In 1634 kwam er een schutting op de binnenplaats om de religies te scheiden. Later werden er in Alkmaar Hofjes gesticht expliciet voor gemengde bewoning: Huis van Achten of Nordingen (1654) Huis van Vieren, en nog later Wildeman (1714). In die reglementen is het vaak: niet disputeren over religie, veel verder komt men niet. Dan is toch dat oude richtsnoer van 1586 een stuk interessanter. Ik wil u daar graag een andere keer over vertellen.

Ik ga het vanavond hebben over het tegendeel van de oecumene: juist niet het streven naar eenheid maar het beter weten dan en het verketteren van de ander. Tot de dood erop volgt. Mijn verhaal is toegespitst op twee Alkmaarse martelaren in de **Tachtigjarige oorlog**, omstreeks 1570. Ik ga het hebben over Eilard Dirksz. van Waterland, de laatste pastoor van Alkmaar van voor de reformatie, en de ons verder onbekende Willem Woutersz van Bueren, een Alkmaarder die zich in 1558 had aangesloten bij de doopsgezinden.

Eilard en Willem hebben elkaar goed gekend. We zullen straks zien hoe... Terwijl Willem eind 1570 het leven liet, waarschijnlijk door onthoofding of de vuurdood op de brandstapel, werd Eilard drie jaar later om het leven gebracht, door ophanging. Beide mannen zijn martelaren. Eilards portret - een 'martelaarsportret' - kwam twee jaar geleden in het nieuws omdat het RK parochiebestuur het in bruikleen gaf aan de Grote Kerk. Daar kreeg het een ereplaats. U kent het vast. Het is een mooi maar wat braaf portret uit het laatste kwart van de 16de eeuw, en we weten niet eens of het wel de echte Eilard verbeeldt. Boven Eilards hoofd, boven de lauwerkrans staat geschreven: 'Martyr Alcmarianus' (martelaar van Alkmaar). De bruikleen is voor een lange periode gegund aan de Grote Kerk. Een grapjas schreef twee jaar geleden dat **De laatste pastoor van de Grote Kerk opnieuw was opgehangen**. Er was veel persaandacht en het leek allemaal zo mooi. De pastoor was weer terug in de kerk waaruit hij in 1572 was verjaagd. Het was bijna alsof Eilard alsnog heilig werd verklaard. Hij is nu de enige beroemde inwoner van Alkmaar die in de Grote Kerk een prominente plaats heeft gekregen. Hoe wreed en onverdiend zijn levenseinde ook is geweest, dat is toch niet terecht. Waar blijft de aandacht voor Alkmaarders als Laurens Jacobsz. Zas, Cornelis Cooltuyn en Jan Arentsz die voor de geschiedenis van de religie in Alkmaar en ver daarbuiten van groot belang zijn geweest? Kopstukken van de reformatie. Wie kent hen nog? Toegegeven, ze zijn niet geeindigd als martelaar en er zijn geen portretten van hen bekend....

Loyaliteiten van de pastoor

Ik heb mijn verhaal van vanavond in een andere vorm ook elders gehouden en het was mijn ervaring dat ik op eieren moest lopen.

Als je het hebt over martelaren is het al gauw: kom niet aan onze martelaren. Het ligt heel gevoelig, zeker als je als buitenstaander nuances aanbrengt of waagt kritiek te hebben. Als je het doet als insider, is het al gauw: je bent een nestbevuiler, je hoort er niet meer bij. Ik probeer de rug recht te houden. Eilard was Alkmaars laatste pastoor. Was hij een goede pastoor, was hij een goede herder? En nog een stapje verder: was hij geliefd? Ik zou het niet durven zeggen. Geen enkele bron vertelt daarover. Eilard heeft maar kort in Alkmaar gediend. Drie jaar, van augustus 1569 tot halverwege 1572. Daarna was hij één jaar - ook in Alkmaar - ondergedoken. Hij was Haarlemmer van geboorte en dus geen zoon van de stad. Hij had er ook geen familie. Vóór zijn pastoorschap in Alkmaar was hij kort pastoor geweest in Velzen. Bij de woelingen van 1566 was hij vandaar naar Haarlem gevlucht. In 1569 was hij door de Alkmaarse vroedschap naar Alkmaar ontboden.

Uit alles blijkt dat Eilard **trouw aan Rome** en **orthodox katholiek** is geweest. Dat kun je een katholieke geestelijke niet kwalijk nemen. Ondanks alle zachtmoedigheid en humanisme die hem in de schoenen worden geschoven, was hij een gewillig instrument in de handen van de inquisitie. Vlak voor hij werd opgehangen aan de galg, riep hij uit dat de herder - zichzelf dus - door zijn schapen was verlaten. De priester was in de steek gelaten door zijn parochianen. En dat terwijl hij toch steeds met hart en ziel voor zijn kudde had gepleit, niet alleen bij God maar ook bij de mensen. Waar waren op het moment supreme, op het moment van zijn executie de parochianen als ze zo van hun pastoor hadden gehouden? Ze waren in geen velden of wegen te bekennen. Moet wel gezegd: het was vroeg in de ochtend en dat tijdstip zal men niet voor niets hebben gekozen. Volgens de bronnen was er niemand aanwezig bij de executie. Hoe weten we dan wat Eilard gezegd heeft? Ik zou het u niet durven zeggen, maar ik denk dat zijn laatste jammerklacht hem door vrome schrijvers in de mond is gelegd.

Ook Eilards collega's - ik doel op de andere **Alkmaarse priesters** - kwamen hem niet te hulp. Ze zullen hebben gevreesd voor hun eigen hachje maar misschien speelde mee dat de verhoudingen nooit echt hartelijk waren geweest. Bij zijn aantreden in 1569 was Eilards jaarsalaris op zijn verzoek opgetrokken van f200 tot f400 en dat was gefinancierd uit de inkomsten van de **altaren** in de Grote Kerk. De priesters die die altaren bedienden

had dus minder inkomsten en dat zullen ze niet leuk hebben gevonden.

Orthodox en consequent

Uit alles wat van Eilard bekend is blijkt hij een orthodoxe hardliner te zijn geweest. Dat klinkt wellicht erg negatief en mag worden verklaard: hij heeft steeds consequent de lijn van het Hof van Holland gevolgd waar het ging om de **bestrijding van ketters**. Dat was ook het geval in 1570 bij de bekering van de hiervoor genoemde doopsgezinde Willem Woutersz van Bueren. Ook bij de **inventarisatie** van de ketterse boeken van pater Maarten Formerius in 1571 heeft de pastoor zich bijzonder ijverig getoond. Dat had helemaal niet hoeven en het bracht Formerius en de zijnen alleen maar in gevaar. En dan was er ook nog de aangescherpte **controle** op de vroedvrouwen (die moesten alle nieuw geboren kinderen tijdig aangeven, zodat die allemaal katholiek gedoopt werden), en het verscherpte toezicht op de verschuldigde **eerbied** bij de jaarlijkse **ommegang** met het Heilig Bloed. Orthodoxe katholieken zullen content zijn geweest met hun pastoor. De meer vrijzinnige geloofsgenoten zullen van andere gedachten zijn geweest.

Onderduiken verkeerde signaal

Over de executie van de pastoor is veel geschreven. Volgens oud gemeente-archivaris Cornelis Willem Bruinvis hangt er 'over de reden van zijn onderduik, arrestatie en executie een nimmer op te heffen sluier'. Voor een deel is dat waar, maar we kunnen er wel iets meer over zeggen. Zoals gezegd was Eilard in augustus 1572 ondergedoken, dus een maand nadat Alkmaar de zijde van de Prins van Oranje had gekozen en de hervormden het in de stad voor het zeggen hadden gekregen. Zij hadden de Grote Kerk in bezit genomen. Ik ben van mening dat de pastoor met zijn **onderduik het verkeerde signaal** heeft afgegeven. Als hij zijn functie had neergelegd en zich verder rustig had gehouden, zou hij het vast en zeker moeilijk hebben gehad, maar had de zaak niet hoeven escaleren met de dood ten gevolge. Alle geestelijken die op hun plaats bleven en geen aanstoot gaven, en dat waren er

nogal wat, werden ongemoeid gelaten. In het slechtste geval werden priesters verjaagd. Tal van geestelijken hadden na de omwenteling een carrière in de wereld. Tal van Alkmaarse geestelijken bleven ook in Alkmaar.

Dat had Eilard ook kunnen doen en hij had zelfs in het geheim als priester kunnen blijven dienen. Hij was dan wel een pastoor zonder kerk geweest, maar hij zou daarin zeker niet de enige zijn geweest. Met zijn onderduik was het alsof hij het **keren van de kansen afwachtte** en bereid was bij een eventuele Spaanse overwinning mee te werken aan het **herstel van de oude orde**. Toen hij na een jaar boven water kwam, in september 1573, stelden sommigen terecht de vraag: bij wie ligt de **loyaliteit** van de pastoor? Uit zijn dossier blijkt zonneklaar: bij het Spaanse gezag. Dat bij het **Beleg van Alkmaar** in de zomer van 1573 alles op scherp stond, kan ook ieder begrijpen. De uitkomst van het Beleg was in die periode geheel onzeker. Wij zeggen nu wel 'Van Alkmaar de Victorie', maar dat kon men in het najaar van 1573 nog helemaal niet weten. Het zou pas blijken nadat de Spanjaarden een jaar later het beleg van Leiden hadden moeten opbreken. Eilard was een **risicofactor**, misschien zelfs een verrader, en om die reden zal men hebben gemeend dat men maar beter met hem kon afrekenen. Ik kan dat begrijpen. Let wel: ik begrijp het, maar keur het niet goed.

Martelaren van Gorcum

Er is een parallel met een incident één jaar eerder. **De martelaren van Gorcum** - een grote groep van 19 paters en priesters. Zij waren in juni 1572 bij de komst van de geuzen in Gorcum naar de **Blauwe Toren** iets buiten de stad gevlucht. Nu was die Toren een dwangburcht, een vesting van de overheid, derhalve een Spaans bastion. Met hun vlucht naar de toren bekenden de priesters en kloosterlingen dus kleur. Alles wat in de Blauwe toren zat was voor de geuzen onbetrouwbaar volk. Nadat de mannen van Oranje het gebouw hadden ingenomen, werd iedereen die zich daar had verschanst naar Den Briel gedeporteerd en opgehangen. Begrijp me goed, ik praat die moorden niet goed, maar ik snap wel dat men elk risico wilde vermijden en daarom met de monniken en priesters heeft afgerekend. Ze konden voor problemen zorgen, ze waren **risicofactoren**.

De executie van de martelaren van Gorcum en het ophangen van de pastoor van Alkmaar vielen in een tijd dat het verloop van de oorlog nog **onzeker** was en elk moment de **kansen** konden **keren**. Niemand was zeker van zijn zaak. Het was een tijd van uitersten. Dat kunnen wij ons nu, 450 jaar later nauwelijks voorstellen. Het leven is hard, niet het minst in oorlogstijd. Een beroep op redelijkheid en geduld is dan tevergeefs.

Heiligverklaring

Eilard werd in Alkmaar aan het einde van de 16de eeuw als 'martelaar' vereerd. Althans, we hebben het schilderij in de Grote Kerk waar dat op staat: de met een krans van het martelaarschap gekroonde Eilard. Behalve het schilderij kwam een echte **Eilardverering** in en buiten Alkmaar niet van de grond. Eind 16de eeuw schrijft Petrus Opmeer over de **Heilige Eilardus** en pastoor Kleef schrijft halverwege de 18de eeuw over de **eerwaardige en zalige heer Eylardus** maar daar blijft het bij. Het relaas van Opmeer is de enige bron waarop we ook tegenwoordig steunen als we iets willen weten van de marteldood: het is een heel erg vroom verslag, apologetisch, onpersoonlijk, weinig specifiek en dus zonder veel waarde. Opmeer woonde weliswaar in Amsterdam maar hij was er niet bij. Wie waren zijn zegslieden? Ik constateerde hiervoor al: wie heeft Eilard horen spreken als er niemand bij was?

Hoe anders is het gegaan bij de **martelaren van Gorkum**. Er was een sterke lobby en een grote schare gelovigen hield hun nagedachtenis in ere. Er waren al spoedig ook relieken in omloop. Van Eilard waren die er niet. Reeds in 1675 werden de Gorcumse priesters zalig verklaard en in 1867 heilig. Die heiligverklaring had op dat moment duidelijk een functie. De paus heeft een gebaar willen maken naar de Nederlandse katholieken die zo op Rome waren gericht. Duizenden **zoeaven** uit Nederland waren in diezelfde periode naar Rome getrokken om de pauselijke staat te verdedigen tegen Garibaldi. Geen land ter wereld had zoveel soldaten geleverd als Nederland. Daar moest de paus iets tegenover stellen. En het werkte! Nederlandse katholieken waren zo trots op hun nieuwe heiligen dat ze nog meer soldaten stuurden. Overal werden kerken gebouwd met de martelaren van Gorcum als patronen. Amsterdam, Den Haag, Delft, Rotterdam.

Een jaar later - in 1868 - verscheen er in De Katholieke Volksvriend een groot opstel over Eilard. *Eilard van Waterland, pastoor te Alkmaar, voor de belijdenis van het katholieke geloof den marteldood gestorven in het jaar 1573*. Het verscheen ook los als boekje. Een buitengewoon interessant relaas, maar liefst 35 pagina's. De auteur heeft werkelijk alles uit de kast getrokken en alle beschikbare bronnen geraadpleegd. In dat boekje heet Eilard al een 'heilige belijder'. De palm der martelaren wacht hem. De engel had reeds een parel gehecht aan de kroon die hem wachtte. De edele herder, de roemruchtige bloedgetuige. Het geschrift is zeer polemisch naar het protestantisme en de hervormde voormannen. Schrijver laakt de haat van de voorstanders van de zogenaamd gezuiverde godsdienst, hij stelt de predikanten voor als apostelen der dwaling, dienaren van de Satan. De befaamde reformatieprediker Jan Arentsz zou met zijn dwaalleer en het gif van de dwaling veel inwoners van Haarlem hebben besmet. De wederdopers stelt hij voor als de mormonen van onze tijd. De auteur ondertekende met JN priester. Wellicht omdat hij zo fel van leer was getrokken wilde hij niet meteen herkennbaar zijn. Het moet wel gaan om Johannes Nabbeveld (1829-1902), de latere pastoor van Oudorp. Historisch zeer geïnteresseerd en in 1868 al werkzaam in de regio. Het lijkt mij duidelijk waar Nabbeveld op uit was. De heiligverklaring van de martelaren van Gorcum was nog vers. De Noord-Hollandse katholieken hadden de smaak te pakken en hebben willen **meeliften** met hun succes. Eilard moest het ook kunnen redden.

Het heeft niet geholpen. Het belangrijkste was wel dat men in Alkmaar zelf - clerus noch gelovigen - geen werk heeft gemaakt van Eilard. Dat was ook een onbegonnen zaak. Er was **geen vereringstraditie**. Er waren ook geen relieken, terwijl men toch wist waar het lijk had gelegen. Zelfs stukjes kleding waren niet bewaard gebleven. Ook in de Laurentiuskerk die in 1861 op het Verdronkenoord was gebouwd deed men niets aan Eilard. Er was geen martelaarsaltaar, geen gebrandschilderd raam, geen schildering. Niets. Niemand zat erachteraan. Het portret van de pastoor hing in de pastorie; dat was het enige. In de jaren twintig van de vorige eeuw is er nog geprobeerd Eilard in de vaart der volkeren op te stoten. Dat gebeurde in de dagen van het zaligverklaringsproces van de zes Alkmaarse franciscanen die in 1572 waren vermoord. Die monniken stonden al heel zwak (en ook

zij hebben het dus niet gered) maar de pastoor stond nog veel zwakker. Nogmaals: er was zo goed als niets over hem bekend. Er was geen enkele devotie en last but not least: er waren nooit wonderen in zijn naam gebeurd. De enige bron was het relaas van Opmeer en dat was een al te zwakke basis. Daarmee was het verhaal ten einde. Althans, voorlopig... Officieel doet men niets en is Eilard zelfs van de lijst van desiderata van het bisdom Haarlem afgevoerd en prijkt zijn naam niet in de canon van het Bisdom. Maar ik voorspel dat als Eilard in 2023 450 jaar dood is - of in 2073 500 jaar - de dan functionerende bisschop van Haarlem hem alsnog zalig laat verklaren. Wij zullen het niet meer meemaken maar het gaat een keer gebeuren. Gods molens malen langzaam maar zeker.

Mislukte bekering Willem Woutersz

In zijn boek *Alkmaar en deszelfs Geschiedenissen* uit 1747 staat Gijsbert **Boomkamp** uitgebreid stil bij de dood van Eilard. Aan het einde van zijn relaas beweert hij dat 'een staaltje van de ijver van de pastoor wel de oorzaak van de verbittering tegen hem kan zijn geweest'. Boomkamp wordt niet concreet maar verwijst naar een boek - de *Batavia Sacra* - waarin we kunnen lezen wat hij bedoelt. Het blijkt te gaan om de mislukte **bekering van Willem Woutersz. van Bueren**, een doopsgezinde Alkmaarder, een man met een groot netwerk, die al in 1558 'onder des heeren woord was gegaan'. Zo heette dat in die dagen: Willem had zich aangesloten bij de volgelingen van Menno Simons. Hij zat sinds het voorjaar van 1570 gevangen en de schout van Alkmaar, Augustijn van Teylingen, wilde hem folteren om namen los te peuteren en zo een heel doopsgezind netwerk op te rollen. Het Hof van Holland had dit aan Van Teylingen opgedragen, maar de Alkmaarse schepenen wilden niet meewerken. Pas na eindeloos touwtrekken bonden ze in. De schout mocht zijn gang gaan maar hij moest wel het **pauselijk en koninklijk pardon** in acht nemen dat voor Holland voor augustus en september 1570 was afgekondigd.

Willem Woutersz had dus twee maanden om **spijt** te betuigen en terug te keren in de **school van de moederkerk**. Op verzoek van de schout heeft de pastoor - Eilard - in september alles op alles gezet om Willem te **bekeren**. Eilard had Willem op

een gegeven moment zo klem gepraat dat deze niets meer wist te zeggen. Willem hield niettemin **vast aan zijn overtuiging**, hij wilde geen gratie en ook niet terug naar de katholieke kerk. Daarmee was het voor hem het verhaal ten einde. Eilard had zijn best gedaan. In het verslag van zijn ervaringen verbaasde hij zich over zoveel onwil en domheid. Vanaf 1 oktober kon de schout weer aan het werk. Dat betekende: folteren zo mogelijk tot de dood er op volgde.

Willem schreef in de gevangenis een afscheidslied voor zijn vrouw, een **martelaarslied**, en drie doperse vrienden schreven liedteksten als commentaar. Uit deze liederen blijkt dat Willem zijn weigering met de dood heeft moeten bekopen. Ik vond de teksten terug in een doopsgezind liedboekje uit 1612. Een huiveringwekkende en ontroerende leeservaring. Willem was overigens niet de enige doopsgezinde die in 1570 op de brandstapel eindigde. Ook in Amsterdam werden dat jaar nog dopers terechtgesteld.

Samenvattend

Pastoor Eilard werd nadat hij in 1573 was **opgehangen** in Alkmaarse katholieke kringen als martelaar geeerd. Ik beschouw Eilard vooral als **oorlogsslachtoffer**. Hij had naar mijn mening zijn dood in niet geringe mate aan zijn eigen optreden te danken. Dat zijn onderduik hem fataal is geworden is duidelijk. Voor de toenmalige machthebbers die niet zeker konden zijn van het verloop van de oorlog was hij een risicofactor. Men ruimde hem daarom uit de weg. Drie jaar eerder - in 1570 - was Willem Wouters van Bueren om zijn **doperse geloof** onthoofd of op de **brandstapel** gebracht. Ondanks de herhaalde, noeste pogingen van de pastoor om hem te bekeren was hij blijven vasthouden aan zijn overtuiging. Ook Willem geldt, blijkens het door hem geschreven martelaarslied als martelaar. Twee Alkmaarse martelaren dus. Ieder op zijn eigen manier. Moeten we nu Willem onze sympathie geven en deze aan Eilard onthouden? Dat zou te eenvoudig zijn. We kunnen een katholieke geestelijke niet kwalijk nemen dat hij orthodox is. Hij deed wat hij moest doen. Dat hij een instrument van de gehate inquisitie was, werkt - naar onze 21ste eeuwse maatstaven - niet in zijn voordeel en wordt wellicht te gemakkelijk als negatief beoordeeld. Eerlijk is eerlijk, wat dat

betreft is het blazoen van Willem van Bueren onbesmet. Althans, in onze ogen. Hij moest sterven omdat hij deel uit maakte van een revolutionaire sekte die als staatsgevaarlijk gold.

Tot besluit: de Stichting

Tot nu toe was het zo goed als ondenkbaar dit soort geschiedenissen anders te benaderen dan men traditioneel gewend was. En het ligt nog steeds gevoelig. Eilard en Willem naast elkaar in één verhaal, ieder in zijn eigen licht. Ik vertelde u al: in de hoogtijdagen van de verzuiling zou ik - van huis uit katholiek - een **nestbevuiler** zijn genoemd. Je gaat niet je eigen martelaren afvallen. Katholieken schreven hun eigen geschiedenis en moesten de **rijen gesloten** houden: er was geen of amper plaats voor nuance. Dat is ook vandaag de dag nog het geval en voor protestanten gold en geldt hetzelfde. Ik vind dat het **anders** moet: de geschiedenis is van en voor iedereen en we doen er goed aan zuilen omver te werpen en dammen te slechten. Met het oog hierop is in 2016 de **Stichting Religiegeschiedenis Noord-Kennemerland** in het leven geroepen met als doel de geschiedenis van de religie van Alkmaar en omstreken vanaf de oudste tijden tot heden in beeld te brengen en toegankelijk te maken. Een historisch project, niet theologisch, en zeker niet bedoeld om zieltjes te winnen. Ontzuild en gesaeculariseerd en niet in de laatste plaats ook bedoeld voor mensen die niet vertrouwd zijn met welke religieuze traditie dan ook. Mijn verhaal van vanavond is een voorproefje. Het project bestaat uit een onderwijsproject, een tentoonstelling, cursussen, lezingen, rondleidingen en tenslotte een boek. Dat laatste zal worden aangeboden in 2022 als 450 jaar reformatie in Alkmaar wordt herdacht. Het bestuur van de stichting zoekt partijen die willen instappen om dit project mogelijk te maken. Aankloppen bij fondsen en stichtingen om ondersteuning is niet eenvoudig, crowd funding onder particulieren is niet zonder succes. In onze mooie folder wordt alles op een rijtje gezet, ik beveel lezing van harte aan en hoop op uw sympathie.

